

Filosofie logu, filosofie fysis [FF UK]

Ladislav Hejdánek

This is a part of the original document:

[Filosofie logu, filosofie fysis \[FF UK\]](#)

jedná se o část původního dokumentu:

[Filosofie logu, filosofie fysis \[FF UK\]](#)

◆ přednáška, česky, vznik: 1991/1992

◆ lecture, Czech, origin: 1991/1992

Filosofie logu, filosofie fysis [FF UK] [1992]

[strojový, neredigovaný přepis – model Gemini 3 (flash/pro) – únor 2026]

--- (s1_cleaned.flac) ---

[Nebyly nalezeny žádné promluvy k přepisu.]

Hejdánek: To znamená, že jednotlivé bytosti téhož druhu vidí víceméně totéž. Vystává jakási *objektivace*, i když toto slovo není nejpřesnější. Je to vlastně pohled na to, jak se věci jeví. Ten náš svět se může jevit jako předmět pro nás, jako předmět poznání. To je jedna věc. Ale je tu druhá věc, a to, že ta *subjektivita* není jenom to, jak se věci jeví, ale je to taky aktivita té bytosti. Takže každá bytost nějakým způsobem zasahuje do toho světa a spoluvytváří ho. A to nejenom tím, že by tam něco přemísťovala nebo měnila, ale tím, že tam vnáší svou vlastní přítomnost.

To znamená, že tam jsou nějaké hranice, že existuje jakási organizace, která vyplývá z toho, že se ty bytosti vydělují z toho, co je kolem nich, a souvisejí s tím nějakým způsobem. Deset bytostí dohromady vytváří jakýsi svět deseti bytostí, který není převoditelný na to, že je těch bytostí deset. To je ta základní věc. To zase souvisí s jinou záležitostí, na kterou poukázala už *fenomenologie*, tedy aspoň ta fenomenologicky orientovaná filosofie: každá bytost žije ve svém světě.

Vypadá to na první pohled tak, že jsou některé předměty, o kterých my víme, že patří do toho světa, a ty ostatní ne. Ale ta živá bytost sama ty předměty nevnímá, jako by tam nebyly. A to je ten zajímavý vhled té *fenomenologie*: že struktura světa té bytosti je dána její strukturou vnitřní. Jediný svět je tato objektivní skutečnost, v níž každá jedna bytost žije. Že jedna bytost v tomto světě si musí dát pozor, jak se tam chová, tak to dává tomu světu a celé té biosféře své vlastní rysy a svoji strukturu a ty ostatní bytosti se přizpůsobují té jedné bytosti, která se přizpůsobuje těm ostatním.

Vždycky v tomto máme ale to vyšší, když se řekne ta biosféra, ale ty jiné živé bytosti v ní se srozmí. Jak tak má pochopitelně ve svém světě vyšší a ty také mají zas svět, v němž žijí. Pokus o to pochopit, tak to v nás vyvolává něco jako objektivní svět, ale my ho nesmíme zapomínat jako součást biosféry. My to nesmíme zcela objektivovat, jak někteří biologové nebo ekobiologové, tak na to mají většinou strach objektivovat. Tady se musí zachovat to, co ta *fenomenologická* filosofie nám musí pomoci zachovat u té bytosti v jejím světě.

Typicky my všichni, my lidé žijeme v biosféře, nikoliv ve světě objektivním. To nám například pomáhá, když pochopíme, jak antický člověk žil ve světě mýtů, ne v tom světě, který my můžeme popisovat, že tam byl například bůh; v tom svém světě, on žil v tom světě mýtů. A tento svět mýtů je dnes na určitý způsob velmi komplikovaně, my si děláme obraz o tom, podobně komplikovaně si děláme obraz o tom, v jakém světě přesně žije ta či ona živá bytost. Velmi předmětový výzkum, my to na té živé bytosti nikdy nevidíme, my musíme tu živou bytost pozorovat v jejích reakcích, pozorovat, jak žije. To nejde v těch anatomických jednotkách, všechny jsou orientovány na to, jak zvíře nebo rostlina žije. My musíme změnit tento přístup a rozlišovat bytost podle toho, jak se chová.

Ted' se ukáže, že prostě to, jak se chovají, je možná daleko důležitější než to, jak vypadají. Navíc podle toho, jak se chovají, tak začnou podle toho taky vypadat. My přece vidíme, že když živočichové nebo rostliny v určitém oboru žijou, začnou žít podobně, tak se sobě začnou podobat. Víte, kolika lidem dělá problémy to, že některé jsou geneticky sourodé, a přitom to vypadá, jako by to byla jiná taxonomická říše? Jsou to ty patagonidní [nesrozumitelné] a mají původ v něčem jiném.

Nebo víme, že ten vzhled u masožravců se vyskytuje jako souhra reakcí, která je u vlastních kočkovitých šelem i u psovitých šelem. Obě vypadají stejně. Ona vypadá velmi podobně jako kočkovitá šelma, ale i jiná vačnatá pravá myš vypadá také jako tato, protože žijou v podobném prostředí v Jižní Americe a ještě k tomu jsou tam ovládané tímto tvarem. Dravci jsou u savců i u ptáků, no a oni vypadají strašně podobně, protože žijou stejným způsobem. Tady vidíme, jak daleko rozhodující je ten způsob života, to chování. Takže tady vidíme jednu z takových věcí, jakmile začneme přikládat význam tomu chování.

My musíme pozorovat, co je jako určitý součet toho souhlasného jednání a souhlasu celého organismu k tomu, co je v tom životě. To je pro nás včera, tyto všechno jsou tady věci, které po kousku, po kousičku se

musíme pokoušet pochopit, ale jde mi o tu dějinu, dějinu té bytosti, tu musíme tematizovat jako celek. A najednou trošku nám to pomůže, to osvětlí, to *Umwelt*, o kterém se tak hovořilo a v němž se to zformovalo, a to se zformovalo jako kontinuita chování a ta kontinuita toho, co se děje, to dává určitý typ té bytosti a jejímu vzhledu.

On ví, že každý u psa nemůže pochybovat o té skutečné bytosti psa, ten pes v tom celku života, který opravdu existuje. Nemůžeme vidět ve psu zároveň štěně a dospělého psa i starého psa. Čili to, co vidíme, vlastně není ta živá bytost, je to jenom kousek té její okamžité souvislosti. Čili to není tak bláznivý, řekli se, že ta skutečná živá bytost vlastně není vidět. Z té skutečné živé bytosti se ukazuje jenom taková soustava jejích projevů v tomto světě, v tomto čase, o němž jsme hovořili. Tady jde o to, že dějina i ty jsoucnosti se ukazují vždycky jako jsoucnosti něčeho jiného, nějaký jiný obraz. Když se podíváte zblízka na bytost, tak tam taky nevidíte, jak se pohybuje v čase, a nevidíte, jak jeden přechází do druhého, jak se ty věci prostě v čase dělají. A vy vidíte, o co běží, v okamžiku, v jakémsi průmětu dějinného do přítomného, kde vnímáte, o co v nich běží. My jsme spolu mluvili ještě o jedné možnosti, jak to vyjádřit, že dějinnost v sobě obsahuje, nebo že se v ní ukazuje perspektiva, že se z přítomnosti ukazuje minulost jako ta, která se už stala, jako ta, která je už hotová.

A v perspektivě, že se z přítomnosti ukazuje budoucnost, která teprve nastane, jako něco, co se teprve stane, co je před námi jako úkol, jako možnost. Jako něco, co má přijít. To znamená, že ten dějinný celek, dějinná bytost – a my všichni jsme v tom smyslu, v té perspektivě, bytosti dějinné – tak jsme bytosti, které jsou podrobeny tomu času.

Ale my vnímáme zejména to, co někdy v nás vypadá, ať děláme, co děláme, že je to monumentální, že je to nepohyblivé. A hlavně o tom potom rozhodne, že je to v tom podstatnější, tak už vnímáme o tom v monumentální podobě, v monumentální perspektivě dějin. Dějiny totiž nejsou jenom dějiny, které se prostě děly, jak jsme o nich mluvili jako o dějinné bytosti. Dějiny, jako je třeba šíření dějin, které jsou určeny pohybem dějin v lidském organismu, tak ty dějiny nejsou v životě jenom biologické, životní, ale to je jenom to nejjednodušší, co se tam děje, jako život, život v mase živých bytostí, které tam jenom přežívají. Tak to není žádné vysvětlení. Tady v té oblasti, v té sféře fungování, život je podroben časovosti, životnosti, a to je to, o čem mluvíme jako o dějinách.

Když lidé začnou v dějinách, když jsou lidmi, a vnímají monumentální dějiny v tom smyslu, v jakém jsme o nich právě mluvili, tak je to dějinnost, která se chce vymanit z té sféry lidského organismu. Chce se z ní vymanit a stát se věčnou. Dějinnost v monumentálním smyslu vnímá to podstatné, co bylo, co se udělalo v dějinách, v dějinách lidstva, jako něco, co nepodléhá tomu času tak jako to tělo, jako ten organismus. Podívejte se, základní chyba pojetí života, které Hegel předvádí v té *Fenomenologii ducha*. On tam prostě vyvozuje ony dějiny z toho, že přestaly být, že teď vlastně už se nic podstatného neděje, tak on monumentálně, teď ten stát, který tenkrát existoval, ten pruský stát, v tom viděl vrchol dějin. V monumentálním vidění dějin tam jsou ty podstatné věci, které jsou věčné, které přetrvávají. Ten člověk, ta vysoká idea toho *objektivního ducha*, ta se vymanila z toho těla, z toho organismu.

Monumentální vnímání dějin je pokusem o to, aby ty dějiny nebyly odsouzeny k zániku, k té časovosti, kterou vnímáme u těla, u toho organismu. A my vnímáme v monumentální perspektivě to, co v těch dějinách přetrvává, co je v nich trvalé.

Je ovšem nutno se vyrovnat s tím, že dějiny končí, ať děláme, co děláme, to monumentální je nezachránit. Prostě když tady bude pár lidí, kteří nadále budou, samozřejmě teď je otázka, kolik je to pár, rozhodně víc než dva, to je to společenství, nějaká skupina, nějaká tradice. Ale jestliže dějiny začaly ve starém Izraeli a to byla velmi malá skupina lidí, tak vlastně musíme si uvědomit, že dějinnost má tu společenskou povahu. A je to i u toho monumentálního – dějinnost je spjata s lidským světem, s lidskou sférou tradice, literatury. To bude zachované po sedmdesáti sedmi letech kouskem betonu v dětském hřišti. Pokud to kousne, pošle to dějiny dál jako odkaz, jako inspiraci k tomu pokračování.

Monumentální chápání dějin, ty dějiny se v něm vymaní z té časnosti, jako že běží, tak se chápou jako monumentální památka, která se má zachovat jako odkaz pro budoucnost, pro generace budoucí.

Někdy to může být dobré a někdy ne. Někdy to monumentální, k tomu dochází, že to ochromí ten vývoj. A někdy může být pravda, že naopak to nás aspoň teda podnítl, abychom dělali něco monumentálního. Ale to nejšťastnější, co má být, a co se srovnává s tím, co se neděje v životě, je to antimonumentální, to znamená to, že bychom neměli být pod tímto vlivem, že musíme mít pocit, že musíme ty věci vidět jako živé, být s tím v kontaktu. My v tom musíme žít, abychom to mohli posouvat dál. Máme být schopni v dějinách vidět ten živý proces, to pokračování, vlastně to, co v dějinách se stalo, to se znova stává vším, co už je, a nějakým začátkem i nějakým koncem, a všechno to, co je mezi. Toto je ta skutečná souvislost. Kdežto jakmile to je jenom souvislost, řekněme, toho organismu – život organismu, si nemůžeš představit, že to, co se stalo předtím, se v každém okamžiku s tím vleptá do té přítomnosti i do té budoucnosti takovýmto způsobem jako v těch dějinách. V těch dějinách je ta přítomnost mnohem širší než v organismu. Ten organismus je mnohem víc vázán na tu bezprostřední přítomnost a na to, co dělá v té bezprostřední přítomnosti.

Ta dějinná přítomnost, ta je mnohem širší než v organismu. My neustále v tom dějinném procesu žijeme v té přítomnosti, která v sobě nese tu celou minulost jako něco, co se znovu děje v tom dějišti, v tom začátku i v tom konci. V těch dějinách je to víceméně ještě komplikováno tím, že tam musíme zapojit do té přítomnosti i tu budoucnost jako ty vize, ke kterým to směřuje. Ta přítomnost je v těch dějinách tak široká, že se to srovnává s tou situací, dejme tomu, jako je v *Bibli* situace Izraele. Tady je jedna taková věc, kterou my si nedovedeme dobře uvědomit, že pochopitelně v těch dějinách každá situace je svým způsobem jedinečná, ale přesto i v té jedinečnosti se opakují některé momenty. Například situace, jak v *Bibli* vypadá, že Izrael si mohl vzpomínat i po několika generacích, že on byl vyveden z Egypta. A to už dávno nebyli ti lidé, kteří byli vyvedeni z Egypta.

Tady se vytvořila jakási tradice. Ta tradice je o tom, že Izrael byl otrokem v Egyptě a Mojžíš jej vyvedl z Egypta a přešli moře. Izraelci fakticky – možná že byla nějaká malá skupina lidí, která byla vyvedena, a hodila se potom jako jakýsi symbol pro tu situaci celého Izraele. A v *Bibli* je to vyprávěno tak, že Izrael si to má neustále připomínat. To není jenom vzpomínka na něco, co se stalo v minulosti, ale v tom, že Izrael je ten, kdo si připomíná a neustále žije z toho aktu vyvedení z Egypta. To je ten základní akt jeho života v té přítomnosti, který z té přítomnosti dělá ten dějinný proces. To je ta přítomnost, která v sobě nese ten začátek i ten konec, k tomu to směřuje. Ta budoucnost je právě ta vize toho zaslíbeného království, do kterého se má vejít. Tato dějinná přítomnost je v *Bibli* chronologicky mnohem širší než v našem životě, a v těch dějinách je to víceméně i v té naší moderní situaci podobné. No, takže to vystavání té pomoci a té naděje, která se k nám může obrátit, když zrušíte ty falešné opory, ty ideologické opory, o které se tak běžně opíráte. A to je ten moment té šance, v té hloubce té krize, kdy člověk už neví kudy kam, tak se mu může otevřít ta šance, a to je ta šance, která je otevřena do budoucnosti. To vyžaduje velkou odvahu, to vyžaduje odvahu jít do toho rizika, do té nejistoty a spolehnout se jenom na to nejisté jako na to nejpevnější. To je ta víra, o které mluví *Bible*, to je víra jako to pevné, i když to není vidět, to je ta víra jako jistota v těch věcech, v které doufáme. To je to, co z té naší situace může udělat něco nového, co z té naší situace může udělat dějiny.

A teď se vraťme k situaci babylónské deportace. Ti, kteří museli opustit ty jistoty chrámu, protože ten chrám byl zničen, a potom v tom babylónském zajetí se najednou z toho lidu judského stávalo to, co potom nazýváme židovstvím. V životě v té přítomnosti, uprostřed cizího pohanského světa, se najednou stávali svobodnými lidmi uprostřed útisku a vnější nesvobody. V tom babylónském zajetí se zrodila idea univerzalizmu. Ta idea, že Bůh není jenom Bohem toho malého národa, ale je Bohem celého světa. To je ten moment, kdy se z té přítomnosti stávají dějiny.

--- (s2_cleaned.flac) ---

Hejdánek:

že ty události vypadají jako věci, a to je právě ten omyl toho reálného pojetí, toho *atomistického* vidění. Jakmile vidíme, vidíme chaos, vidíme ten chaos v přítomnosti, v němž jako by se teprve dodatečně

objevovalo něco jako řád. Ale ten řád, ten tam už je přítomen v té možnosti, která se má stát. Ta budoucnost není věc, budoucnost je možnost, která se má stát, a přítomnost je ten okamžik, kdy se ta možnost stává skutečností. A minulost je to, co už se stalo.

To je naprosto přesné vylíčení toho, jak to je. Je to úplně stejné, jako kdybychom mluvili o životě. Život není věc, život je proces. A dějiny jsou proces. Jenže v tom případě je tu ještě otázka, jak rozumíme tomu procesu. Když to vidíme *atomisticky*, tak se nám ty dějiny rozpadají na jednotlivé události a ty události vypadají jako věci. Ale ve skutečnosti dějiny nejsou věci.

A to je ten problém, o který jde. Život je vskutku možnost toho, že se děje něco nového, co tady nikdy nebylo. A dějiny jsou možností toho, že vyvstávají věci z ničeho. To je absolutně přesné vylíčení toho, jak to je. Je to úplně stejné jako v životě. Člověk má v životě možnosti a v určitém okamžiku se pro jednu z nich rozhodne a ta se stane skutečností. A ty ostatní možnosti se už nestanou.

Takže v té přítomnosti dochází k redukci těch možností na tu jednu skutečnost. A totéž platí i pro dějiny. Dějiny jsou proces, v němž se ty možnosti stávají skutečností. Ale my ty dějiny vidíme jenom jako tu výslednou skutečnost. Vidíme ty události, ty bitvy, ty smlouvy, a to vypadá jako věci. Ale ve skutečnosti to, co je na těch dějinách podstatné, je ten proces toho stávání se, ta možnost, která je v té budoucnosti. Vypadá to, jako kdyby ty dějiny byly už hotové. Ale ve skutečnosti se dějiny teprve dějí. A v tom je ta možnost, že se stane něco nového. Že se stane něco, co tady ještě nebylo. A to je to, co dává těm dějinám smysl. Ten smysl není v té minulosti, ten smysl není v těch hotových věcech. Ten smysl je v té budoucnosti, v té možnosti, která se má stát.

A to je to, co ta filosofie, ta tradiční filosofie, nedokázala vystihnout. Protože ona se vždycky dívala na ty věci jako na něco hotového, jako na ty *res*. A proto ty dějiny vypadaly jako něco, co už je dané. Ale ty dějiny nejsou dané. Ty dějiny se tvoří. A tvoří se právě v té přítomnosti, v tom rozhodování se pro ty možnosti.

To je výsledek určitého metodologického ideálu, který se snažil všechno převést na ty věci, na tu substanci. Ale ta substance, to je jenom abstrakce. Ve skutečnosti nic takového jako substance neexistuje. Existuje jenom ten proces, to dění. A to dění, to je to, co je podstatné.

Jakmile si tohle uvědomíme, tak ty dějiny uvidíme úplně jinak. Uvidíme je jako otevřený proces, jako proces, který má smysl právě ve své otevřenosti, ve své možnosti. A to je to, co je na tom tak fascinující. Že my sami jsme součástí toho procesu. Že my sami se podílíme na tom tvoření těch dějin tím, jak se rozhodujeme v té přítomnosti pro ty určité možnosti.

Takže ta budoucnost není daná. Ta budoucnost závisí na nás. Závisí na tom, jak se k těm možnostem postavíme. A to je ta odpovědnost, kterou máme. Odpovědnost za ty dějiny, odpovědnost za tu budoucnost. Protože ta budoucnost se teprve tvoří a tvoří se právě teď, v téhle chvíli. Pochopitelně v dějinách můžeme pod tím pojmem rozumět v určitém pochopení určitý subjekt společenský, rodinný. To je v té obecné mluvě určitě uznáno, to se nedá popřít, ale není to individuální, není to subjekt v té přísné sféře. Rodina nemá samostatnou subjektivitu. Stejně tak ani naše univerzita, naše fakulta, náš stát nebo jiné společenské instituce nejsou a nemají tu vlastní subjektivitu v tom pravém a filosofickém slova smyslu. Ten subjekt může být pouze živá lidská bytost. Ten subjekt v tom pravém slova smyslu, který žádá společnost, žádá církev – filosoficky nemůžeme považovat za partnera, který je ten subjekt, ta bytost. Jestliže v té abstrakci je takto pojmán, tak to je pouze v té logice, v té logické interpretaci toho *subjektu a predikátu*.

V tom pravém slova smyslu v té filosofické sféře neměli bychom si to plést s tím, co se děje v té mluvě obecné a v té gramatické, abychom z toho nevyvozovali špatné filosofické závěry. To je vlastně ta filosofická sféra, ta myšlenka v tom filosofickém pojetí. To, co musíme v té filosofii vzít v potaz a musíme se v té filosofii pokusit o určitou krystalizaci, protože nemůžeme zůstat v té rovině toho abstraktního pojetí, té logické interpretace. Tam se sice mluví o subjektu, ale neměli bychom si to plést s tím člověkem, s tím, co v té filosofii považujeme za to lidské bytí a subjekt. Hejdánek: A to právě v tom smyslu, jak jsme o tom mluvili, že ten subjekt není jenom nějaké *datum*, není to něco daného, co bychom

mohli prostě konstatovat, ale je to v první řadě určitá aktivita, která se ustavuje tím, že se vztahuje k něčemu, co samo není subjektem. To znamená, že ten subjekt se konstituuje skrze svou relaci k ne-subjektu, k tomu, co jej přesahuje. A tady je ten klíčový moment pro každou skutečnou filosofii, která nechce sklouznout do pouhého psychologismu nebo do nějaké formy naivního realismu.

My musíme vidět, že ta sféra toho subjektivního je vnitřně strukturována a že tato struktura není statická. Je to struktura dějová. Když mluvíme o subjektu v tom pravém, filosofickém slova smyslu, mluvíme o něčem, co má svůj rozvrh, co se děje směrem k budoucnosti. A to je právě to, co odlišuje ten filosofický pojem subjektu od toho běžného chápání člověka jakožto pouhého objektu mezi jinými objekty v tomto světě.

Jiný hlas: Pane docente, mohl byste to upřesnit vzhledem k tomu, co jste říkal o té krystalizaci? Znamená to, že ten subjekt se stává subjektem až skrze to myšlení, nebo je to myšlení už projevem toho, že ten subjekt existuje?

Hejdánek: To je výborná otázka, protože ta se dotýká samého kořene věci. Ten subjekt se samozřejmě neustavuje jenom myšlením, myšlení je jen jednou z jeho funkcí, i když pro filosofii funkcí mimořádně důležitou. Ten subjekt se ustavuje svým *pobytem*, abychom použili ten heideggerovský termín, ale v mém pojetí jde o to, že on se ustavuje svou odpovědností vůči výzvám, které k němu přicházejí. Ta krystalizace, o které jsem mluvil, to je proces, v němž se to původně amorfní a nejasné lidské bytí začíná profilovat jako subjekt, který je schopen zaujmout postoj. A v tom postoji, v tom rozhodnutí, se teprve ten subjekt stává skutečným subjektem. Takže to není tak, že by tu byl nejprve hotový subjekt, který pak začne myslet, ale ten subjekt se rodí a ustavuje právě v té aktivitě, jejíž součástí je i ta reflexe, i to filosofické myšlení.

Jiný hlas: Takže ta intencionalita, jak jste ji zmínil, je vlastně tím pohybem, kterým se ten subjekt vymaňuje z té anonymity?

Hejdánek: Přesně tak. Ta *intentionalita* není jenom to, že se na něco dívám, ale je to to, že já jsem tím pohledem už vtažen do určitého vztahu. A v tom vztahu já už nejsem zaměnitelný s kýmkoli jiným. Já jsem tam jako ten, kdo odpovídá. A tato odpovědnost, to je to, co tvoří to nejvlastnější jádro subjektivity. Bez odpovědnosti není subjektu, jsou jenom reakce, jsou jenom procesy, ale není tam to lidské bytí v tom plném, filosofickém smyslu. Proto ta filosofie musí být vždycky také etikou, nebo alespoň musí mít ten etický rozměr v sobě hluboce integrován, protože subjekt bez odpovědnosti je jenom logická fikce. V té tradici, kterou sledujeme, od Descarta přes Kanta až k Husserlovi, vidíme ten zápas o to, jak tento subjekt uchopit a neudělat z něj jenom věc. Descartes sice udělal tu chybu, že jej označil jako *res cogitans*, tedy jako věc myslící, ale ten geniální vhled byl v tom, že to myslící já je něčím, co nelze převést na nic jiného. To je ten výchozí bod, od kterého se musíme odrazit, ale nesmíme u něj zůstat. Musíme jít dál, k tomu dynamickému pojetí, kde ten subjekt je spíše děním než věcí, a sice děním, které není jednou provždy uzavřené, ale které se neustále otevírá směrem do budoucnosti. To je ten klíčový moment, že ten subjekt není něco, co už tu je v hotové podobě jako nějaký inventář, ale je to něco, co se teprve ustavuje skrze své činy a skrze své vztahy k tomu, co jej přesahuje. A to je právě ta *nepředmětnost*, o které jsem mluvil. My nemůžeme ten subjekt uchopit jako nějaký objekt pozorování, protože v momentě, kdy se o to pokusíme, tak nám uniká právě ta jeho aktivita, ta jeho vnitřní stránka, která je nezastupitelná. Proto je ta filosofie tak obtížná, protože se snaží mluvit o něčem, co se principiálně brání tomu, aby to bylo vyneseno na světlo jako pouhá věc mezi věcmi. Ten subjekt je totiž vždycky víc než jen to, co o něm můžeme objektivně říci. Je to ta živá instance, která se rozhoduje a která nese odpovědnost za to, jakým způsobem se do toho světa zapojuje. A v tomto smyslu je každá živá bytost, a člověk obzvlášť, něčím, co nelze beze zbytku analyzovat nebo rozložit na nějaké základní prvky. Ta celistvost a ta dynamika, to je to, co musíme mít neustále na paměti, když o subjektu uvažujeme.